

ՊԱՏՄԱ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԴՄԻՏՐԻ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ
Պարոնական գիտությունների թեկնածու

ԽԱՅԱՇԱ-ԱԶԶԻ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՎԱԾ ՏԱՐԱԾՔԸ, ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ԲԱՐԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Խայաշա-Ազգի պետությունը քաղաքական ապարեզ է եկել մ.թ.ա. XV դարի վերջին՝ խեթական պետության թագավոր Թուրխալիաս III-ի (1410-1380) ժամանակից։ Հաշվի առնելով, որ Նաիրի գեղամիությունը, որը քաղաքական ապարեզ է եկել մ.թ.ա. XIII դարից¹, երբ դեռ իր գոյությունն էր շարունակում Խայաշա-Ազգիի պետությունը, տարածված էր Վերին Եփրատից անմիջապես արևելք, ուստի Խայաշա-Ազգին, որն իր տարածքով դարձյալ առնչվում էր Վերին Եփրատի հետ, բնականաբար գտնվել է այդ գետից արևմուտք։ Նրան արևմուտքից սահմանակից է եղել խեթական պետությունը, իսկ հյուսիս-արևմուտքից՝ կասկերի երկիրը։ Փաստորեն Խայաշա-Ազգիի արևելյան և արևմտյան սահմանները որոշակի են։ Ինչ վերաբերում է նրա հյուսիսային և հարավային սահմաններին, ապա դրանցից առաջինը ձգվել է մինչև Սև ծովի հարավային ափերը, որտեղ գտնվել է Խայաշա-Ազգիի Արիպաս քաղաքը², իսկ երկրորդը հասել է մինչև Վերին Եփրատի ոլորանի հյուսիսային կողմերը³, այսինքն՝ Նաիրի գեղամիությունից դեպի հյուսիս-արևմուտք և աքքադական արձանագրությունների խաթե կամ Հայ պետության հյուսիս-արևելյան, ինչպես նաև նրա արևելյան շարունակությունը՝ ներկայացնող ուրարտական արձանագրությունների խաթե կամ Հայ գեղամիության հյուսիսային կողմերը։ Երկրին տրվող Խայաշա անվան հիմքում ակներևաբար ընկած է այդ երկրից հարավ ձգվող տարածքում գտնվող շումերա-աքքադական ժամանակաշրջանի խաթե մայր գեղի հայերեն հնչարտաբերված «խայ» կամ «Հայ» արմատը («շա»-ն կամ «աշա»-ն տեղածանց է, որին համագոր է «սա»-ն կամ «ասա»-ն)։ Նկատի ունենալով, որ Խայաշա երկրանվան «խայ» կամ «Հայ» արմատը բխում է հնդեվրոպական ծագում ունեցող խաթե կամ Հայ էթնոնիմից, որի տակ հիշատակվող բնակիչներն ունեցել են հնդեվրոպական, մասնավորապես հայկական ծագում, կարելի է ասել, որ ինչպես Խայաշա կամ Հայասա երկրանունը, այնպես էլ այդ անունով կոչված երկրի բնակիչները նույնպես ունեցել են հնդեվրոպական, մասնավորապես հայկական ծագում։ Փաստորեն շումերա-աքքադական դարաշրջանի խաթեն եղել է մայր գեղ ինչպես Խայաշայի կամ Հայասայի անվան, այնպես էլ նրա բնակչության էթնիկական ծագման հետ կապված։ Խայաշա-Ազգիի բնակչությունը, լինելով շումերա-աքքադական դարաշրջանի խաթե պետության բնակչության արևելյան հատվածի մի մասը, բնակվել է Վերին Եփրատից մինչև Սև ծովը՝ ձգվող տարածությունում՝ ապավինելով Պոն-

¹ Г. А. Кананян, Хайаса колыбель армян, Ереван, 1947, стр. 80-83.

² J. Garstang and O. R. Gurney, The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, p. 82.

³ И. М. Дьяконов, Предистория армянского народа, стр. 82-83, прим. 16.

տական լեռների (Այսուհետև շարադրանքում Խայաշայի փոխարեն կօգտագործենք Հայասա ձևը):

Ենթադրվում է, որ սկզբնական շրջանում Հայասա-Ազգի մեջ մտնող Հայասա և Ազգի ցեղային երկրները կազմել են մի ցեղամիություն, ինչպես Նաիրի ցեղամիության մեջ մտնող երկրները, իսկ հետագայում, հավանաբար Թութախիաս III-ի ժամանակից, նրանք միացել են և ստեղծել կենտրոնական պետություն՝ իր արքայական դինաստիայով, իր գործով, հավանաբար նաև իր արքայական քաղաքով (թեև վերջինիս մասին տեղեկություն չի պահպանվել սեպագիր արձանագրություններում): Փաստորեն Հայասան և Ազգին հասարակական զարգացման ավելի բարձր մակարդակի վրա էին գտնվում, քան Նաիրի ցեղամիության մեջ մտնող երկրները, որոնցից ամեն մեկը թեև հասել էր թագավորության աստիճանի, բայց դեռ շարունակում էին ապրել իրարից բաժան-բաժան վիճակում և չէին հասել կենտրոնական պետություն ստեղծելու աստիճանի:

Չնայած Հայասա երկիրը և Ազգի երկիրը ստեղծել էին միացյալ կենտրոնական պետություն, բայց այդ երկրների միջև լրիվ կոնսոլիդացումը չէր ավարտվել: Դա էր պատճառը, որ այդ պետությունը խեթական նվաճողների կողմից կոչվում էր ինչպես Հայասա երկիր, այնպես էլ Ազգի երկիր անուններով՝ կախված նրանից, թե խեթերն այդ երկրներից ո՞ր մեկի տարածքում էին նվաճումներ կատարում: Նրանցից Ազգին գտնվել է պետության հյուսիսում, այսինքն՝ Սև ծովից դեպի հարավ ընկած տարածությունում⁴: Դա հաստատվում է այն փաստով, որ Արիպաս քաղաքը, որը գտնվել է Ազգի երկրի կազմում, տարածված էր Սև ծովի հարավային ափին: Բնականաբար Հայասա երկիրը տարածված է եղել պետության հարավում, այսինքն՝ Վերին Եփրատի ոլորանի հյուսիս-արևմտյան կողմերից մինչև Ազգի երկրի սահմանը⁵:

Խեթական պետությունը ձգտել է իրեն ենթարկել իր շրջակայքում գտնվող երկրները, նրանցից ստանալ ռազմական աջակցություն, պահպանել իր առաջնությունը ոչ միայն Փոքր Ասիայի, այլև Առաջավոր Ասիայի նկատմամբ, հատկապես տապալել Միթաննի պետությունը, որն իր գլխավոր թշնամին էր: Այս նպատակով նա աշխատել է իր հպատակության տակ պահել նաև Հայասա-Ազգի պետությունը:

Սակայն Հայասա-Ազգին, սկսած իր քաղաքական ասպարեզ գալու արշալույսից, պայքարել է խեթական հզոր պետության դեմ հանուն իր անկախության: Իսկ դա էլ ստիպել է խեթական պետությանը զանազան միջոցներ գործադրել Հայասա-Ազգիին իրեն ենթարկելու համար: Այդ միջոցներից են եղել ռազմական արշավանքները, դաշնագրերը, ամակազրությունները կամ բանագնացությունները և, վերջապես, խնամակական կապերը: Գործադրվող այդ միջոցներից գլխավորը եղել է ռազմական արշավանքը: Նման երկու արշավանքներ է կազմակերպել խեթական պետության թագավոր Թութախիաս III-ը (1410-1380) իր որդի Սուպիլիուլիումաս I-ի հետ, երկու արշավանքներ էլ կազմակերպել է Սուպիլիուլիումաս I-ի (1380-1340) որդի Մուրսիլիս II-ը (1340-1320): Առաջին երկու արշավանքների մասին տեղեկություններ են պահպանվել Սուպիլիուլիումաս I-ի տարեգրությո-

⁴ И. М. Дьяконов, Предистория армянского народа, стр. 82-83, прим. 16.

⁵ И. М. Дьяконов, Предистория армянского народа, стр. 82-83, прим. 16.

յունում⁶, որը շարադրել է նրա որդի Մուրսիլիս II-ը, իսկ վերջին երկու արշավանքների մասին՝ Մուրսիլիս II-ի տարեգրությունում⁷, որը շարադրել է հենց ինքը՝ Մուրսիլիս II-ը: Եթե Թութխալիաս III-ի և Սուպիլիուլիումաս I-ի առաջին արշավանքի հետ կապված ճակատամարտի վայրի մասին տեղեկություն չի պահպանվել, ապա երկրորդ արշավանքի հետ կապված ճակատամարտի վայրը եղել է Կումմախա քաղաքը: Այդ ժամանակ Հայասա-Ազգիի թագավորն էր Կարաննիսը (այլ ընթերցում՝ Լաննիս):

Ինչ վերաբերվում է Մուրսիլիս II-ի երկու արշավանքներին, ապա դրանցից առաջինը տեղի է ունեցել նրա թագավորության 7-րդ տարում, այսինքն՝ մ.թ.ա. 1334 թվականին, երբ խեթական զորքը նախ պաշարում և ապա գրավում է Հայասա-Ազգի երկրի Ուրա ամրոցը, իսկ երկրորդը տեղի է ունեցել նրա թագավորության 10-րդ տարում, այսինքն՝ մ.թ.ա. 1331 թվականին, երբ Մուրսիլիս II-ն անձամբ առանց ճակատամարտի և անարգել կերպով թվականին, երբ Մուրսիլիս II-ն անձամբ առանց ճակատամարտի և անարգել կերպով մտնում է Հայասա-Ազգի երկիր և գրավում նրա Արիպաս, Դուկկամմա (այլ ընթերցում՝ Տուկկամմա) և Խալիմանա քաղաքները: Այդ ժամանակ Հայասա-Ազգիի թագավորն էր Աննիասը, որը Մուրսիլիս II-ի արշավանքի ժամանակ իր զորքով լքում է երկիրը և չի հանդգնում ճակատամարտ տալ խեթական հզոր բանակի դեմ:

Խեթական պետության և Հայասա-Ազգիի փոխհարաբերությունների մասին տեղեկություններ են պահպանվել նաև Սուպիլիուլիումաս I-ի և Միթաննի երկրի թագավոր Մաթթիվազայի պայմանագրի⁸, ինչպես նաև Սուպիլիուլիումաս I-ի և Հայասա-Ազգիի թագավոր Խուկկանասի (Հուկկանաս) դաշնագրի⁹ տեքստերը: Սրանցից հատկապես ուշագրավ տեղեկություններ է պահպանել երկրորդը, որտեղ Սուպիլիուլիումաս I-ը խորհուրդ է տալիս Հայասա-Ազգիի թագավոր Խուկկանասին, որ ետ ուղարկի խեթական պետության լուսին Հայասա-Ազգիի տարագրված մարդկանց և վերականգնի խեթական պետության սահմանները, որ խախտել էր Խուկկանասին նախորդող Հայասա-Ազգիի թագավորը: Խեթական պետության և Հայասա-Ազգիի փոխհարաբերությունների հարցում ուշադրություն է գրավում նաև այն փաստը, որ Սուպիլիուլիումաս I-ը իր քրոջը կնության է տալիս Խուկկանասին: Սուպիլիուլիումաս I-ի նպատակն էր, որ խնամիական այդ կապով Խուկկանասը ստիպված կլիներ լսել խեթական պետությանը և անհրաժեշտության դեպքում զինվորական օգնություն ցույց տալ նրան, այսինքն՝ Հայասա-Ազգիի զորքը, նրա հետևազորը և մարտակառքերը ծառայեն խեթական բանակում: Դրանով, փաստորեն, Խուկկանասի պետությունը զրկվում էր ինքնուրույնությունից և դառնում խեթական պետության կցորդը:

⁶ E. Forrer, Die Boghazköi-Texte in Umschrift, S. 42; E. Cavaignac, Les Annales de Subbiluliuma, Strasbourg, 1931; Revue des Etudes Anciennes, 1920, p. 229; H. G. Guterbock, The Deeds of Suppiluliumas Told by His Son, Mursilis II (Journal of Cuneiform Studies, X, 2-4, Leipzig, 1956).

⁷ A. Goetze, Die Annalen des Mursilis (Mittelungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, Band 38, Leipzig, 1933); F. Hrozni, Die ersten zehn Regierungsjahre des Königs Mursilis II (Hethitische Keilschrift-Texte aus Boghazköi, Leipzig, 1919), S. 156-223.

⁸ E. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien (Boghazköi Studien, herausgegeben von Otto Weber, 8 Heft, Leipzig, 1923).

⁹ J. Friedrich, Staatsverträge des Hethitischen Reiches (Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, Band 34, Leipzig, 1930).

Դա, իհարկե, լավ էր հասկանում Խուկկանաւը: Ուստի թեև նա առերես համաձայնվում է դաշնագրի պահանջների հետ, բայց հետո չի կատարում դրանք:

Ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանել նաև Մուրսիլիս II-ի երեք մամակաները՝ ուղղված Հայաստան-Ազգի թագավոր Ամհիասին¹⁰: Դրանցից առաջինում և երկրորդում Մուրսիլիս II-ը գրում է Ամհիասին, որ իր հոր, այսինքն՝ Սուպիլիուլիումաս I-ի ժամանակ, երբ վերջինս գտնվելիս է եղել հեռավոր Միթաննի երկրում (այդ երկրի վրա կատարած արշավանքի պատճառով), օգտագործելով առիթը Ամհիասը հարձակվել է խեթական պետության Դանկուվա քաղաքի վրա, այնտեղից տարել գերիներ և կողոպտել խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ: Մուրսիլիս II-ը առաջարկում է Ամհիասին այդ գերիներն ու կողոպտուղը ետ վերադարձնել, հակառակ դեպքում ինքը կմտնի Հայաստան-Ազգի երկիր և կավերի նրա բնակավայրերը, նրա տները, դաշտերը, խաղողի այգիները, մարգագետինները, կտանի խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունները: Սակայն Ամհիասը մերժում է նրա պահանջները, քանի որ նա ուզում էր խեթերից տարած գերիներն ու կողոպտուղը փոխանակել Մուրսիլիս II-ի մոտ գտնվող հայաստական գերիներով, որին դեմ էր խեթական թագավորը: Խեթական զորքը, զորահրամանատար Նուվանգայի գլխավորությամբ, որը Մուրսիլիս II-ի եղբայրն էր, մտնում է Հայաստան-Ազգի, նախ պաշարում, ապա, հավանաբար, գրավում նրա Ուրա ամրոցը, որի անունը հետագա նվաճումների շարքում չի հիշատակվում: Երրորդ մամակը գրվել է ավելի ուշ՝ Մուրսիլիս II-ի կողմից Միթաննի երկրի վրա կատարված արշավանքից հետո: Այդ մամակում Մուրսիլիս II-ը գրում է Ամհիասին, որ երբ ինքը մեկնել էր հեռավոր Միթաննի երկիր արշավանքի, Ամհիասը, օգտագործելով առիթը, գրավել է խեթական պետության Խստիտինա ամրոցն ու նրա մարզը և պաշարել Կանուվարան, տարել գերիներ ու կողոպտու: Մուրսիլիսն առաջարկում է Ամհիասին՝ վերադարձնել գերիներն ու կողոպտուղը և վերականգնել խեթական պետության սահմանները: Ամհիասը չի լսում նրան: Մուրսիլիս II-ը անձամբ զորքով մտնում է Հայաստան-Ազգի, գրավում նրա Արիպսա, Դուկկամմա և Խալիմանա քաղաքները: Ամհիասը, ինչպես ընդգծվեց վերևում, վախենալով խեթական հզոր բանակից, ճակատամարտի չի դիմում և իր զորքի հետ լքում է երկիրը, իսկ Մուրսիլիս II-ի հետ բանակցություններ են վարում այդ քաղաքների ավազների խորհրդի անդամները (դրանցից էր Խալիմանա քաղաքի ավազների խորհրդի ներկայացուցիչ Մուրթի(ս)ը): Այդ քաղաքների ավազների խորհրդի անդամները ընդունում են Մուրսիլիս II-ի պահանջները, համաձայնություն են տալիս ենթարկվել նրան, միայն թե նա չավերի իրենց բնակավայրերը, չգերի բնակչությանը, չկողոպտի երկիրը: Մուրսիլիս II-ը կատարում է նրանց խնդրանքը: Նա այդ քաղաքներից գերում է միայն 3000 մարդ և մտցնում իր զորքի մեջ, իսկ Հայաստան-Ազգիում տարագրվածներից ետ է բերում 1000 հոգու: Հայաստան-Ազգի երկիրը մտցվում է խեթական պետության կազմի մեջ՝ որպես նրա կցորդի:

Հետագայում՝ Խեթական պետության թագավորներից Թութխալիաս IV-ի օրով (1260-1230), երբ վաղուց խեթական պետության հարվածների հետևանքով կործանվել էր Մի-

¹⁰ A. Goetze, Die Annalen des Mursilis (Mittelungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, Band 38), Leipzig, 1932, S. 95-97; F. Hrozni, Die ersten zehn Regierungsjahre des Königs Mursilis II (Hethitische Keilschrift-Texte aus Boghazköi), Leipzig 1919, S. 156-223.

նը), որից հետո այն տրոհվել է: Մ.թ.ա. XII դարի սկզբից, երբ կործանվում է խեթական պետությունը՝ մոր թափանցող ցեղերից փոյուզիացիների հարվածների տակ, ընդմիջտ անկում են ապրում Հայասա-Ազգի պետության կանգուն մնացած Դուկկամա, Պաթեթյա-րիկկա, Կումմախա քաղաքները, և պատմության թատերաբեմից ընդմիջտ անհետանում են մրանց անունները: Պատմության թատերաբեմից ընդմիջտ անհետանում է մակ երկրի Հայասա-Ազգի անունը:

Պահպանվել են Հայասա-Ազգիի թագավորներից Կարանգիսի (Լանգիս), Խուկկամա-սի, Անգիասի անունները: Ենթադրվում է, որ մրա թագավորներից է եղել մակ ում Մա-րիասը, որը քաղաքական ասպարեզում հանդես է եկել Խուկկամասից առաջ: Հայասա-Ազգիի անձնանուններից հիշատակվել է մակ մեկ ուրիշ Մարիասի անունը, որը քաղաքա-կան ասպարեզում հանդես է եկել Անգիասի ժամանակ: Այդ երկրի անձնանուններից են մակ Խալիմանայի ավագների խորհրդի անդամ Մուրթի(ս)ի, ինչպես մակ Պաթեթյարիկ-կայի կառավարիչ Արիխայցցիի, Դուկկամայի կառավարիչ Աիսսիասի անունները: Մեզ են հասել Հայասա-Ազգիի Կամմախա (տարբերակ՝ Կամուխա), Ուրա, Ինգալավա, Արիս-սա, Դուկկամա (Տուկկամա), Խալիմանա, Փադթեու, Լախիրիսիլա, Արնիյա, Պախու-թեա, Թամադտա, Գագու, Արիսիթա, Բարրայա, Գաշմիսա քաղաքների, ամրոցների և այլ բնակավայրերի անունները: Հայասա-Ազգին ունեցել է սեփական կրոն: Այն եղել է բազմաստվածային, ինչպիսին էր խեթական կրոնը: Պահպանվել են մրա պանթեոնի (դի-ցարանի) մեջ մտնող Ուգուր, Իշթար, Ջագգա, Թեշուր, Թարունուր, Թերիդթիթունի, Ունա-գաշթաշ, Գագշաննաշ, Բաթթաիկ, Ունագաշթուր, Խուխուր, Սիլի աստվածների անունները¹³:

Հայասա-Ազգին ունեցել է մակ զարգացած տնտեսություն, որի գլխավոր ճյուղերից են եղել դաշտավարությունը, խաղողագործությունը, անասնապահությունը, մարտականքե-րի պատրաստումը և դրա հետ կապված ձիաբուծությունը: Հայասա-Ազգիում իշխել են հիմարեղյան տիպի ռազմա-դեմոկրատական կարգեր, որի պատճառով էլ այնտեղ ա-պաստան են գտել խեթական փախստականները:

Հայասա-Ազգիի բնակչության էթնիկական պատկանելության վերոհիշյալ մեր ենթա-դրությունը, թե այն ծագում է շումերա-աքքադական դարաշրջանի Խաթե կամ Հայ մայր ցեղից և ունի հնդեվրոպական, մասնավորապես հայկական ծագում, հիմնավորվում է մակ այդ պետության տեղանունների, անձնանունների և դիցանունների ստուգաբանության մի-ջոցով: Հետազոտողներից Գ. Ա. Ղափանցյանի¹⁴ կարծիքով այդ անունների հիմքում ըն-կած են ինչպես խեթական, խուրիական, անգամ սեմական, այնպես էլ հայկական ար-մատներ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ համեմատաբար ավելի շատ տեղ-անուններ, անձնանուններ և դիցանուններ ունեն հայկական ծագում: Այսպես, օրինակ՝ Ազգի ցեղատեղանվան հիմքում ընկած է հայերենի «ազի» (մայր, մայրիկ) արմատը, որով կազմվել են հայոց տեղանուններ (Ազիար, Ազիրան), Արիսաս տեղանվան հիմքում՝ հա-յերենի «արի» կամ «արիի» (արև, արևածագ, լուսաշող, արևաշող) արմատը, որով կազմ-վել են հայոց տեղանուններ (Արի, Արիս, Արիսգետի, Արիսկ, Արիսաշեն, Արիսավետ,

¹³ Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, էջ 46-47:

¹⁴ Գ. Ա. Капанян, Хайаса-коилибель армян (Историко-лингвистические Работы, Ереван, 1956), стр. 11-122.

Այսպիսով, Խայաշա-Ազգիի պետությունը քաղաքական ասպարեզ է եկել մ.թ.ա. XV դ. վերջին և անկում է ապրել մ.թ.ա. XII դ. սկզբին: Նրան արևմուտքից սահմանակից են եղել խեթական պետությունը և կասկերի երկիրը, արևելքից՝ Վերին Եփրատի ձախ ափին փառածված Նաիրի ցեղամիությունը, հյուսիսից՝ Սև ծովը, հարավից՝ Փոքր Հայքը, ուր հետագայում հիշարակվել է ուրարտական արձանագրությունների Խաթե ցեղամիությունը: Էթնիկապես այն կապված է եղել շումերա-աքքադական դարաշրջանի Խաթե կամ Հայ մայր ցեղի հետ և իր հայ բնակչությամբ համարվել է նրա հյուսիս-արևելյան շարունակությունը: Իր քաղաքական ասպարեզ գալու սկզբի 80 փորհիներին (մ.թ.ա. 1410-1331 թթ.) այն եղել է անկախ պետություն, իսկ դրանից հետո, երբ կորցրել է իր պետականությունը, ենթարկվել է խեթական պետությանն ու նրա հետ էլ անկում է ապրել նոր թափանցող ցեղերի հարվածների փակ: